

КРУТИ:

*проблеми державотворення –
від доби Української революції
(1917–1921 рр.) до сьогодні*

Вип. III

*Збірник матеріалів
Всеукраїнської наукової
конференції*

(Крути, 29 січня 2020 р.)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО
НІЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ
БЛАГОДІЙНИЙ ФОНД «НІЖЕН»

КРУТИ:
проблеми державотворення –
від доби Української революції
(1917–1921 рр.) до сьогодення

Вип. III

Збірник матеріалів
Всеукраїнської наукової конференції

(Крути, 29 січня 2020 р.)

Київ-Ніжин
2020

УДК 94(477) "1917/1921"

К 84

Рекомендовано до друку: Вченою радою Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, протокол № 9 від 10 грудня 2020 року.

Рецензенти:

Анатолій Русначенко, доктор історичних наук, Таврійський національний університет;

Інна Старовойтенко, кандидатка історичних наук, Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Крути: проблеми державотворення від доби Української революції (1917–1921 рр.) до сьогодення. Вип. III. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (Крути, 29 січня 2020 р.) / Упорядники: Валентина Піскун, Максим Потапенко. Київ–Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2020. – 360 с.

ISBN 978-617-640-518-4

Збірник матеріалів III Всеукраїнської конференції «Крути: проблеми державотворення від доби Української революції (1917–1921 рр.) до сьогодення» (Крути, 29 січня 2020 р.) вміщує статті, які присвячено питанням державотворення українського народу. Особлива увага звертається на процеси формування політичних концепцій та інститутів, військового будівництва; проводиться аналіз успіхів та невдач у реалізації державницьких устремлень українського народу.

Kruty: problems of state-building from the time of the Ukrainian Revolution (1917–1921) to the Present. Vol. III. Collection of materials of all-Ukrainian scientific conference (Kruty, January 29, 2020) / Compilers: Valentyna Piskun, Maksym Potapenko. Kyiv–Nizhyn: Publisher Lysenko M.M., 2020. – 360 s.

ISBN 978-617-640-518-4

Collection of materials of the III all-Ukrainian conference "Kruty: problems of state-building from the time of the Ukrainian Revolution (1917– 1921) to the Present" (Kruty, January 29, 2020) contains articles on the issues of state-building of the Ukrainian people. Particular attention is paid to the processes of formation of political concepts and institutions, military construction; analysis of successes and failures in the implementation of state aspirations of the Ukrainian people is carried out.

© Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2020

© Автори статей., 2020

ISBN 978-617-640-518-4 © Видавець ПП Лисенко М.М., 2020

**ПОВСТАННЯ ДИРЕКТОРІЇ:
ХТО І КОЛИ СПЛАНУВАВ
АНТИГЕТЬМАНСЬКИЙ ЗАКОЛОТ 1918 Р.**

У статті висвітлюються перебіг та обставини спланування та підготовки збройного заколоту Директорії проти режиму П.Скоропадського восени 1918 р., який невдовзі призвів до падіння Української Держави.

Ключові слова: заколот Директорії, УНР, Українська Держава, Гетьманат

Із середини вересня 1918 р. у середовищі окремих керівників лівих українських партій визрівають плани повалити гетьманський режим насильницьким шляхом, тобто вже із залученням регулярних збройних сил, а не шляхом розхитування режиму страйками, саботажем, повстанськими загонами тощо.

Роль мотора та ядра дотику й згуртування заколотників взяв на себе відомий тогочасний крайній лівий політичний і громадський діяч, поет і соціолог, який за фахом був лісником, один з ідеологів і член Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів Микита Шаповал. Сам він про це занотував коротко і цілком відверто: «Вересень 1918 р. приступаю на свій ризик до організації повстання /в порозумінні з Григоріївим, Вікт[ором] Павленком, ген.Осецьким, Андр[ієм] Макаренком/. До цього прилучається згодом Винниченко. Переховування перед повстанням»¹. У спогадах М.Шаповал згадував також, що ще у вересні 1918 р. він «змовився з А. Макаренком, ген. Осецьким, полковником Павленком і Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі, ЦДАВО України), Ф. 3563, Оп. 1, Спр. 118, Арк.132.

Цей план заздалегідь був вирішений трьома членами Центр[ального] Комітету [партії] соціалістів-революціонерів (Григорійв, Лизанівський і я). Потім у цей план було втаємничено В. Винниченка, який погодився на нього»². В. Винниченко ж, зі свого боку, засвідчував з цього приводу: «Ставши по уступленню А. Ніковського головою Національного Союзу³, я мусив брати участь у всіх балаканинах, які провадилися до сього моменту, до мого вступу в Н. Союз; але та участь була вже тільки засобом сховати дійсні цілі й наміри, які виникли в мене ще під час задушеного літнього повстання на Україні. Для мене було ясно, що тільки силою можна вирвати владу з рук буржуазних клас»⁴. П. Христюк писав, що задум силою повалити П. Скоропадського виник в середовищі лівих українських есерів (підтверджуючи загалом спогади М. Шаповала), додаючи, що ідею збройного повстання, висунуту есерами та Селянською спілкою, без вагань підтримали залізничники та соціалісти-самостійники. Нагадаю, що саме їхні представники згодом стали членами Директорії (Ф. Швець – від Селянської спілки, А. Макаренко – від залізничників, П. Андрієвський – від соціалістів-самостійників, есер М. Шаповал відмовився вступити до Директорії, а натомість від 14 листопада очолив УНС). Проти повстання висловилися соціалісти-федералісти та соціал-демократи. І лише після залучення до змови В. Винниченка (який згодом й стане на чолі Директорії) цей намір підтримали окремі есдеки⁵.

Гадаю, що й С. Петлюра, який належав до УСДРП, хоч і перебував у в'язниці, був прихильником силового розв'язання питання влади (а отже, і проблему соціально-

² Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928, С. 120–121.

³ В. Винниченко став на чолі Українського національного союзу 18 вересня 1918 р. і був його головою до 14 листопада 1918 р. – П. Г.-Н.

⁴ Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції /марець 1917 р. – грудень 1919 р./). Ч. III. Київ; Відень, 1920, С. 87–90.

⁵ Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріяли. Кн. III. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. III. Прага, 1921, С.128.

політичного розвитку України) і не лише знав про такі наміри, але й свого часу (до арешту) наполегливо готував ґрунт для перевороту. Вважаю також, що саме ув'язнення завадило йому особисто очолити підготовку до збройного виступу проти гетьманського режиму і підтвердженням цьому є його підпільна робота на чолі Земського союзу, позиція військовиків (зокрема Січових стрільців) щодо його заочного включення до складу Директорії⁶ та практичне загальне керівництво республіканськими силами в листопаді–грудні 1918 р. тощо.

Підготовча праця у цьому спрямуванні не припинялася практично з перших днів встановлення Гетьманату й здійснювалася у кількох напрямках одночасно: політичному – консолідація опозиційних соціалістичних партій у єдиній спілці (координаційному центрі), якою спочатку був Український національно-державний союз (УНДС), а потім (від серпня 1918 р.) – Український національний союз (УНС), у поєднанні з масовою агітацією; громадському – робота з земськими та різного роду професійними організаціями; економічному – організація страйків, саботажу і, водночас, залучення коштів через кооперативну мережу; військовому – накопичення зброї, організація повстань, формування отаманських загонів та залучення військово-командного складу Армії Української Держави (серед січовиків, запорожців тощо); зовнішньому – налагодження контактів та пошуку підтримки в російських більшовиків (зокрема через очільників мирової делегації РСФРР Х. Раковського та Д. Мануїльського) та у німців (серед представників німецьких соціалістичних партій у Райхстазі, німецького Оберкомандо в Києві й, згодом, серед німецьких та австрійських солдатських комітетів та командування в Україні) тощо.

Наприкінці вересня 1918 р. В. Винниченко та М. Шаповал зав'язали контакти зі старшинством Окремого загону

⁶ Крім того, погоджуюся з думкою М. Стахів, який, перебуваючи в еміграції, вважав, що якби С. Петлюра був особисто присутній на засіданні, коли обирали членів Директорії, то саме він, а не В. Винниченко, став би її головою [Див: Стахів М. Україна в Добі Директорії УНР. Т.1 Скрептон, 1962. С.72].

Січових стрільців⁷. Стрілецьтво морально було готове до виступу, їхні емісари, що були розіслані по країні для вербування новобранців до своєї частини, яка ще перебувала у стані формування, вже мали зносини з повстанськими отаманами Волині, Полтавщини, Катеринославщини, Чернігівщини й, очевидно, з представниками С. Петлюри (чим і зумовлюється подальша категорична вимога Січовиків введення його до складу Директорії).

Тим часом погіршилася зовнішньополітична ситуація. Центральні держави терпіли поразку у Світовій війні. Вже у жовтні розвалилася Австро-Угорщина, а в листопаді 1918 р. революція сколихнула Німеччину. Гетьманат же не мав власної армії для захисту від більшовизму зовнішнього і соціал-більшовизму внутрішнього. І хоча на потреби Військового міністерства було витрачено вже 352 млн. 101 тис. 302 крб.⁸ (загальні ж оприлюднені асигнування на потреби Військового міністерства становили 800 млн. крб.⁹), на практиці до сформування армії можливо стало приступити лише у другій половині вересня 1918 р. після відвідин гетьманом П.Скоропадським Німеччини на запрошення кайзера Вільгельма II. 15 вересня 1918 р. в розпорядження начальника Власного Штабу гетьмана таємною постановою на потреби Українського козацтва було асигновано 900 тис. крб.¹⁰, проте справа ця все іще залишалася на рівні проекту.

Загалом же на жовтень 1918 р. в розпорядженні начальника Власного Штабу гетьмана був лише Особливий вільнонайманий загін з 800 вояків для дій проти окремих спроб більшовиків здійснити повстання у найближчому до Києва районі й споряджений кулеметами, бліндованими автомобілями та іншими технічними засобами, а також 2 сотні (піша й кіннотна) Власного конвою гетьмана, укомплектований переважно з колишніх офіцерів російської служби,

⁷ Крезуб А. Повстання проти гетьмана П. Скоропадського і про січових стрільців. *Літературно-науковий вісник*. 1928. Кн. 11, С.225–318.

⁸ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. 2. Ужгород, 1930, С. 278–282.

⁹ ЦДАВО України, Ф. 1064, Оп. 1, Спр. 24 а, Арк. 30–31зв.

¹⁰ ЦДАВО України, Ф. 1064, Оп. 1, Спр. 92, Арк. 15.

та різноманітні команди й керівні кадри¹¹. Під командою Військового міністерства у Києві була також недоукомплектована Сердюцька дивізія. Інших збройних сил у столиці гетьман не мав, а події, натомість, розгорталися з надзвичайним динамізмом та з крайньою загостренністю. Як зазначав начальник Власного Штабу гетьмана Б.Стеллецький, усі ці мізерні підрозділи «мали із чудодійною швидкістю з одного тільки чуття українського патріотизму зрости у грізні бойові сили, проте насправді нічого не робили» й «лише тепер Скоропадському стало ясно, що [військовий міністр] ген.Рогоза виявився не на своєму місці»¹². Утім, звільнення О.Рогози вже не могло виправити воєнно-політичне становище та якимось чином збільшити потужність збройних сил гетьманського режиму, тим паче, що охочих обійняти у той загрозливий час посаду військового міністра не виявлялося. Тож на чолі Військового міністерства став молодий полковник Генерального штабу Б.Щуцький.

З огляду на такий стан речей, і не без наполегливих порад німців, П.Скоропадський вдався до спроб порозумітися з вітчизняними соціалістами. 5 жовтня 1918 р. він зустрівся з провідниками опозиційного альянсу лівих партій – Українського національного союзу (УНС) щодо створення нового гетьманського уряду, до складу якого би мали увійти українські соціалісти – представники УНС. Такий уряд, зрештою, було сформовано 24 жовтня 1918 р. шляхом реорганізації Ради міністрів Ф.Лизогуба, куди увійшли такі помірковані соціалісти як О.Лотоцький, П.Стебницький, А.В'язлов, В.Леонтович і М.Славінський. Чи був задоволений УНС й, зокрема, В.Винниченко, якого П.Скоропадський, до речі, вважав більше за письменника, ніж за революціонера? Однозначно – ні, адже, як згадував згодом В.Гренер, В.Винниченко завбачливо, з перспективи відсторонення гетьмана від влади, вимагав від П.Скоропадського в коаліційному уряді 7–8 міністерських портфельів, а надто – посад міністрів внутрішніх справ, земельних справ

¹¹ ЦДАВО України, Ф. 4547, Оп. 1, Спр. 1, Арк 100, 101, 107.

¹² Там само, Арк. 107.

та військового міністра (потім, 19 жовтня, В.Винниченко, А.Ніковський та М.Шраг згоджувалися не вимагати портфеля військового міністра)¹³. Проте П.Скоропадський так і не пристав на таку політичну комбінацію й, вочевидь, розкусив усю небезпеку для себе подібної поступки, хоча й В.Гренер вважав це його помилкою, позаяк гетьман втратив можливість створити український національний уряд.

Тим часом, попри включення представників УНС до гетьманського уряду Ф.Лизогуба, 26 жовтня 1918 р. український есер М.Шаповал зустрівся з головою Української національної партії (УНП) А.Макаренком, який мав впливи серед залізничників, задля обговорення плану збройного усунення гетьмана й підняття нового повстання проти його режиму, проте вже з залученням до нього військовиків Армії Української Держави. Наступного дня (27 жовтня) голова УНС соціал-демократ В.Винниченко мав зустріч з М.Шаповалом, після чого вони очолили безпосередню підготовку до заклоту.

Крім того, провідники соціалістичних партій, що входили до УНС, як от В.Винниченко (УСДРП), В.Садовський (УСДРП), Ф.Швець (Селянська спілка), М.Шаповал (УПСР), С.Єфремов (УПСФ), А.Ніковський (УПСФ) та К.Мацієвич (УПСФ) провели нараду, на якій обговорили основні питання, в тому числі й можливість досягнення політичного компромісу з гетьманом, про створення Директорії та про початок антигетьманського збройного виступу. З'ясувалося однак, що усі присутні, за винятком Ф.Швеця (ну й, зрозуміло, В.Винниченка та М.Шаповала), виступали за ту чи іншу форму пошуку порозуміння й висловилися проти повстання. К.Мацієвич, вказавши на «розвиток нечуваного большевизму», застеріг, що збройний виступ зруйнує «ще слабкі форми нашої державності», на що В.Винниченко «з нетерпеливості зауважив, що ми воліємо лівий народний большевизм, як правий, поміщицький большевизм!»¹⁴.

¹³ Архів зовнішньої політики Російської Федерації, Ф. 82, Оп. 16, Т. 76, Спр. 27, Арк. 71.

¹⁴ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). Новий Йорк, 1958, С. 49.

Своєю чергою М.Шаповал наголошував на військових силах, які вже погодилися взяти участь у заколоті, а саме: Січові стрільці (1 тис. 500 вояків), Чорноморці – 600 багнетів («мають озброєння ще на 5000 людей»), Запорожці – 2 тис. 500 бійців (озброєння – на 5 тис. чол.), 3 полки запасної дивізії – 6 тис. вояків (озброєння – на 10 тис. осіб), Окремий запасний полк – 1 тис. вояків (озброєння – на 2 тис. бійців), залізнична охорона (чисельність невідома), додавши, що провівши мобілізацію «можна мати ще 60 полків» (що, вочевидь, все ж таки було певним перебільшенням). Загалом, за словами М.Шаповала, у заколоті готові були взяти участь 11 тис. 600 озброєних вояків, а за перший–другий день мобілізації путчисти розраховували поставити під багнети ще 13 тис. 500 вояків. «Загалом рахуємо, – підсумовував він, – на 25 000 озброєного регулярного війська, не рахуючи до цього партизанських сил, які й тепер б'ються на Україні і щохвилини прилучаються до нас»¹⁵. Окрім того, за словами М.Шаповала, організатори заколоту сподівалися й на революційне піднесення населення, після чого армія повстанців мала б зрости ще на 50–60 тис. озброєних людей.

У відповідь на таку войовничу програму С.Єфремов застеріг, що «повстання не треба робити, щоб не руйнувати апарату державного і не викликати большевизму, яким тепер живуть». Однопартієць С.Єфремова есеф А.Ніковський додав, що хоча й «повстання може мати успіх, але вони (соціалісти-федералісти. – П.Г.-Н.) не бачать в ньому виходу для української справи з теперішнього становища, не визнають його як методу боротьби»¹⁶. Таку думку підтримав й соціал-демократ В.Садовський, а натомість Ф.Швець висловився за повстання. При цьому слід зауважити, що усі ці діячі не мали офіційних уповноважень від своїх партій на подібні перемовини, а були персонально запрошені В.Винниченком та М.Шаповалом. Що ж до позицій самих партій, то силовий варіант підтримували лише УПСР і

¹⁵ Там само, С. 49.

¹⁶ Там само, С. 49–50.

керівництво Селянської спілки, есефи ж та еседеки (навіть т.зв. група Винниченка у ЦК УСДРП) виступили проти повстання. Утім, група осіб-заколотників, у тому числі й військовиків, уже апіорі вирішили повалити владу силою, а згадана міжпартійна нарада мала лише формальний характер.

23 жовтня М.Шаповал мав зустріч з А.Макаренком, який на той час працював у Міністерстві шляхів і розповів про наявність «свого, більш тіснішого гуртка», до складу якого входили Строкоза, Тулюга, Різниченко та Осецький. При цьому генерал О.Осецький, який стояв на чолі Окремої залізничної сторожі, «зложив по всіх станціях штаби, управи, дібрав дещо службового штату... Вже прийнято і козаків. Організовано з їх резервовий полк у Києві (залізничний полк). До полку приймаються лише свідомі українці»¹⁷. Залізничники ж, за словами А.Макаренка, під час повстання могли зупинити рух залізниць. Окрім того з'ясувалося, що заколотників підтримують також Запорозький полк П.Болбочана та Чорноморський кіш В.Пелещука. У свою чергу М.Шаповал повідомив А.Макаренкові, що на партійні структури та загалом на УНС заколотники розраховувати не можуть, позаяк «Національний Союз абсолютно нічого не думає про озброєну боротьбу» та взагалі «в Національному Союзі про цю справу ні з ким не можна говорити, опріч Винниченка»¹⁸.

Наступного дня в кабінеті А.Макаренка (в Міністерстві шляхів) відбулася зустріч між ним, М.Шаповалом, В.Винниченком і ген.О.Осецьким. О.Осецький «без передмов» виклав свої міркування і план «глибокого охопту Києва», після чого присутні, як згадував М.Шаповал, переконалися, що їхня справа не безнадійна¹⁹. Учасники доручили А.Макаренкові відрядити емісарів до П.Болбочана у Новгород-Сіверський, до В.Пелещука у Бердичів та до Є.Коновальця у Білу Церкву. Підготовку повстання у Київській губ. було покладено на П.Косенка (Антоновича), а вже 29 жовтня губерніяльний староста Полтавщини повідомив міністрові

¹⁷ Там само, С. 30.

¹⁸ Там само, С. 30.

¹⁹ Там само, С. 32–33.

внутрішніх справ В.Рейнботу про «можливість збройного виступу протиукраїнських антидержавних елементів»²⁰.

У змову було втягнуто й Корпус залізничної охорони, який мав би, за задумом міністра шляхів Б.Бутенка, забезпечувати порядок та безпеку залізничного майна, складів зі зброєю на залізницях тощо. Проте командир корпусу ген.О.Осецький досить швидко фактично усунув від контролю над цим підрозділом міністра й практично застосував цю озброєну охорону для пограбунку майна та амуніції, а також для координації й підготовки військового «лівого» перевороту проти гетьмана. МВС підозрювало ці підрозділи у зраді та мародерстві й навіть домагалася їх розформування, проте так і не встигло застосувати рішучих дій – новому міністру внутрішніх справ В.Рейнботу не вистачило у цій справі часу і радикалізму свого попередника І.Кістяковського, який свого часу таки переконав гетьмана ліквідувати цю службу. П.Скоропадський погодився згорнути цей підрозділ, проте поетапно, аби зберегти платню й знеболити самолюбство його командного складу. Така поступка гірко обернулася проти самого гетьмана, коли залізнична охорона Києва і Правобережної України, яку ще не встигли роззброїти, на чолі з ген. О.Осецьким виступила проти гетьмана за сигналом Директорії²¹.

У ніч проти 30 жовтня 1918 р. у помешканні сільсько-господарського кооперативу «Централ» (на вул.Прорізній, 19 у Києві) відбулася таємна нарада, в якій взяли участь А.Макаренко, В.Винниченко, М.Шаповал, командир Корпусу залізничної охорони ген.О.Осецький, його підлеглі полк. В.Павленко (Лівобережна залога) та полк.С.Хилоченко (Правобережна залога), старшина Генштабу полк.В.Тютюнник і представники Окремого загону Січових

²⁰ ЦДАВО України, Ф. 1216, Оп. 1, Спр. 75, Арк. 279–279зв.

²¹ Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1918 г. *Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: Сборник документов.* М.: Политическая энциклопедия, 2014, С. 88.

стрільців (близько 1 тис. вояків) – полк. Є. Коновалець та сот. А. Мельник, які дали остаточну згоду на участь у повстанні. На зустрічі було створено Оперативний штаб повстання на чолі з ген. О. Осецьким (до його складу увійшли: полковники В. Тютюнник та В. Кедровський, сотники А. Мельник та Ф. Черник)²², а також схвалено розпочати переговори з Окремим Чорноморським кошем (В. Пелешука) та Запорозькою дивізією (П. Болбочана). Заколотники розраховували, що їхні сили становлять приблизно 12 тис. вояків, ще 60 «полків» залізничної охорони мали б бути швидко змобілізовані. Нестачу зброї планувалося отримати від гетьманської військової інтендатури для залізничної охорони. Січовики мали виставити 1 тис. 500 вояків, 900 з яких були добре вишколеними, а також могли надати зброї ще для 5 тис. козаків. Гроші мали здобути В. Винниченко та М. Шаповал. Останній узяв у правлінні «Централу» 25 тис. грн., потім передав ген. О. Осецькому ще 15 тис. грн., а згодом ще 10 тисяч від партії есерів надав Н. Григорієв²³.

Військовий план ген. О. Осецького був таким: повстання починається на периферіях, а звідти наступає на Київ. Узагалі вся акція мала розпочинатися далі від Києва, щоб його повільно охопити концентричними колами, а потім йти вперед, організовуючи політичне й адміністративне запілля. На сильний виступ у самій столиці заколотники не сподівалися, побоючись на перших порах Сердюцької дивізії та потужної німецької залоги (бл. 30 тис. вояків). Учасники наради також вирішили, що Селянська спілка надасть своїх людей, які поїдуть закладати «штаби» чи «трійки» у повітах. Заколот було вирішено розпочати у Білій Церкві (де дислокувався ОЗСС – Окремий загін Січових стрільців²⁴).

²² Історія українського війська. Львів., 1992, С. 450–451.

²³ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія..., С. 38.

²⁴ У серпні 1918 р. П. Скоропадський дав згоду на формування полку Січових стрільців та Чорноморського козачого кошу. Полк вирішили комплектувати у Білій Церкві, а згодом він отримав назву Окремий загін Січових стрільців. До його складу увійшли колишні вояки галицького полку Січових стрільців та незначна кількість добровольців-наддніпрянців.

Того ж дня, 30 жовтня, у Білій Церкві Стрілецька рада підтримала змовників, але висунула вимогу включити заочно до складу керівників повстання С.Петлюру, який все ще перебував у в'язниці за антигетьманський маніфест. За планом Оперативного штабу, рушійною силою заколоту призначили Січовиків – вони мали наступати з Білої Церкви на Київ. Назустріч зі столиці мали вийти Залізничники і вже разом вони б захопили місто. В подальшому відбулися ще окремі зустрічі М.Шаповала з О.Осецьким та В.Винниченка з П.Болбочаном, внаслідок яких остаточно викристалізувалося керівне ядро заколотників. «Наша військова організація, – як цілком точно визначив путчистів один з її членів (М.Шаповал), – склалась з Головного Штабу на чолі з генералом Осецьким, полковником В.Павленком, полковником Тютюнником, полковником Хилобоченком і війська: Головна Команда (генерал Осецький), Лівобережний командуючий – полковник Болбочан, Січові стрільці – полковник Коновалець, Чорноморці – підполковник Пелешук»²⁵.

Тим часом у примарному небосхилі військово-міжнародного та соціально-політичного становища наелектризованість сягала апогею напруги й обіцялася вибухнути громами й блискавками небачених досі потуги і масштабу. Над європейськими просторами повів вітер кардинальних змін, у перебігу Світової війни тривали переломні події й провіщали крах Центральних держав у борні з країнам Антанти, а отже – насувався час тектонічних військово-політичних трансформацій геополітичного характеру, що немичче мало позначитися і на внутрішньополітичному становищі в Україні та навколо неї. Прийдешні переміни відчували усі й усі потужні, і не тільки, гравці на українській політичній шахівниці готувалися до настання нової дійсності у всеозброєнні.

Тим часом 3 листопада 1918 р. у Німеччині вибухнула революція, а вже 10 листопада до влади прийшли представники соціал-демократичної партії (СДПН) й державу було проголошено республікою. Поразка Центральних держав

²⁵ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія..., С. 40.

додала натхнення й рішучості заколотникам. Адже, як зазначав один з керівників їхнього ядра М.Шаповал, виступ зі зброєю готувався ними давно й, готуючи таке повстання, вони лише «чекали слушного часу. Цей слушний час прийшов – упадок німецьких фронтів»²⁶ [103, с.121]. Далі М.Шаповал засвідчував, що, попри рішучість виступити проти гетьманського режиму, змовники активно використали військово-політичне становище тогочасної Німеччини і в іншому напрямі. Ними заздалегідь було таємно відправлено до Берліна своїх посланців (полковника О.Шаповала та соціал-демократа П.Бензю), аби вони там увійшли в зносини з німецькою соціал-демократією, що мала потужний вплив у Райхстазі, яка б «енергійно виступила проти німецького режиму на Україні і вимагала виведення відділів німецьких військ»²⁷ [103, с.121]. Незабаром цей тиск на німецьке військове командування в Україні буде здійснено, у тому числі й щодо ув'язнених соціалістів, зокрема С.Петлюри.

У той час армії Центральних держав на терені України революціонізуються і поступово займають нейтральні позиції щодо українських державних справ, тоді як у самій країні знову ширяться протигетьманські повстання, а на півночі скупчується Червона Армія. Усе це спонукало опозиційний УНС вирішити скликати 17 листопада конгрес лівих партій та легітимізувати новий (соціалістичний) антигетьманський переворот. Зі свого боку гетьман П.Скоропадський 3 листопада на ст. Скороходово зустрівся з отаманом Всевеликого війська Донського П.Красновим, де вони домовилися пожвавити торговельно-економічні відносини між країнами і спільними зусиллями боротися з більшовиками²⁸.

За кілька днів, у ніч проти 7 листопада у Білій Церкві відбулася Стрілецька рада разом із галицькими депутатами, які вмовляли своїх земляків допомогти ЗУНР. Проте

²⁶ Там само, С. 121.

²⁷ Там само, С. 121.

²⁸ *Відродження*. 1918. 5 листопада; *Южное Слово*. 1918. № 15. 5 ноября

більшість з присутніх відмовилася, позаяк уже були залучені до підготовки збройного заколоту проти П.Скоропадського. Про антигетьманські настрої серед стрільцтва та серед військовиків в особистому Штабі глави держави було відомо вже давно. Ще влітку (рапорт ад'ютанта Власного Штабу гетьмана від 2 серпня 1918 р.) Осібний відділ отримав інформацію про «антиурядову діяльність» Січових стрільців та вояків Запорозької дивізії²⁹. М.Стахів з цього приводу згадував: «Підготовка до майбутнього повстання розпочалась після відомої зустрічі Гетьмана П.Скоропадського та генерала П.Краснова, завдяки зусиллям полковників П.Болбочана, В.Павленка, представників Стрілецької ради Є.Коновальця та А.Мельника. Політичними справами опікувався консул Білецький, закордонними – А.Галіп, а також П.Дідушок, як секретар «керівного гурту»³⁰. Саме ці угруповання розгорнули спільні заходи щодо підготовки збройного виступу проти П.Скоропадського. За словами одного з військових діячів цього другого (соціалістичного) перевороту Є.Коновальця, В.Винниченко ще 7 листопада «заявив, що все готове для повстання»³¹.

Переворот підтримало й інше угруповання українських старшин, що раніше служили в українському війську за УНР – Український офіцерський союз «Батьківщина» (організатор і голова – товариш військового міністра УНР за Центральної Ради ген.О.Греков; помічник голови – І.Андрущенко). Практична діяльність «Союзу», за свідченнями самого О.Грекова, головним чином зводилася до обліку офіцерського складу, ведення протигетьманської пропаганди та ухилом старшин від служби в армії П.Скоропадського. За мету ставилося збереження й згуртування старшинських кадрів до часу, коли гетьман опиниться без підтримки німців і тому не зможе втримати владу.

²⁹ ЦДАВО України, Ф. 2469, Оп. 1, Спр. 5, Арк. 1, 2–6.

³⁰ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т. 1. Скрантон, 1962, С. 20.

³¹ Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. Прага, 1927, С. 13.

Наприкінці жовтня 1918 р. О. Греков, за наполяганням та за сприяння членів цієї офіцерської організації, очолив Головний штаб гетьманської армії, але пробув на посаді лише п'ять днів. На початку листопада О. Греков дізнався від першого генерал-квартирмейстера Генштабу Армії Української Держави ген. В. Сінклера про свій майбутній арешт й виїхав зі столиці до Полтави, а за тиждень – через Казатин до Вінниці, де запропонував свої послуги вже створеній Директорії, зокрема її голові В. Винниченку³².

Свою чергою департамент Державної Варти МВС заходився до реалізації низки своїх спостережних справ. Як наслідок було вчинено низку арештів у багатьох містах: найгрунтовніші затримання й обшуки відбулися в Одесі, Кам'янці-Подільському та Катеринославі. Були знайдені списки бойових дружин, плани їх мобілізації, виявлено склади рушниць, гранат і кулеметів. Усе це спонукало міністра внутрішніх справ В. Рейнбота, «озброєного» десятками телеграм з місць, стопами донесень, протоколів, постанов, виступити 1 листопада 1918 р. на засіданні Ради міністрів з позачерговою доповіддю «про небезпечні явища, які доглядаються в різних місцевостях держави»³³. На подив міністра, його колег ще перед засіданням уряду щонайменше цікавило те, що буде зроблено для забезпечення державного ладу і чи за достатньо міцними стінами замкнені головні винуватці підготовки заколотів і повстань. Натомість посадовці переймалися дотриманням усіх форм під час обшуків і чи у достатньо гарних умовах перебували ув'язнені, а також як скоро можна було б очікувати звільнення мало не усіх цих державних злочинців.

Свою промову міністр внутрішніх справ розпочав з різкої критики тих членів Ради міністрів, які знову принесли з собою на засідання уряду скарги на дії адміністративних властей, що, мовляв, порушили недоторканність помешкань громадян та їх свободи, не бажаючи при цьому рахуватися з

³² Центральний державний архів громадських об'єднань України, Ф. 263, Оп. 1, Спр. 62149-ФП, Арк. 88–98.

³³ ЦДАВО України, Ф. 1064, Оп. 1, Спр. 7, Арк. 23–26.

тим, що саме викликало ті обшуки та арешти, а також з їхніми результатами. В.Рейнбот обурювався, що міністри не бажають ясно усвідомити, яким загрозливим насправді було становище, зачитував присутнім документ за документом, доводячи з очевидністю наявність підготовки збройного повстання. Він різко та іронічно ставив питання: чи для культурної роботи потрібні просвітньому товариству у Кам'янці-Подільському рушниці; чи для салютів міністрам-українцям при їх в'їзді до Катеринослава були приготовлені кулемети; чи не для дитячих ігор у школах Одеси зберігалися сталеві м'ячі, начинені мелінітом³⁴. Закінчуючи свою промову, В.Рейнбот емоційно заявив, що саме час відкласти в сторону статут Академії наук (нехай відпочине він в портфелі міністра освіти), а натомість варто негайно обговорювати відповідальність влади не перед окремими приватними особистостями, а перед цілісністю державного гетьманського будівництва. Слід терміново тут же прийняти рішення: чи запроваджувати в більшій частині України військовий стан, або ж стан про надзвичайну охорону. У першому випадку уся влада мала зосередитися в руках корпусних командирів, у другому – влада надзвичайна залишилася б у руках цивільних властей, яким було б надано право викликати в разі потреби військові частини³⁵. У підсумку, більшістю голосів (сім проти п'яти) Рада міністрів визнала за необхідне наступного ж дня запровадити стан надзвичайної охорони. Того ж пізнього вечора В.Рейнбот запросив у П.Скоропадського дозволу на негайну доповідь, позаяк за тогочасним законодавством введення стану надзвичайної охорони цілком належало особистій владі гетьмана і постанова уряду без його ухвали носила би дорадчий характер. П.Скоропадський погодився з думкою В.Рейнбота й безпосередньо у гетьманському палаці було

³⁴ Мелініт – вибухова речовина жовтого кольору, що використовувалася для артилерійських снарядів і т. ін. (*З верхнього вигляду ніхто не може пізнати, чи та бомба не наладована [начинена] мелінітом і чи не розірве тебе в найближчій хвили.* Словник української мови. Т. 4. К.: Наукова думка, 1973, С.669.)

³⁵ Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании..., С. 107–108.

визначено губернії, в яких мав бути запроваджений стан надзвичайної охорони, а також було обрано низку талановитих осіб з повітових начальників, що мали би бути відряджені на місця у допомогу до «слабших» губернаторів. Від гетьмана міністр поїхав до МВС, де на нього вже очікували викликані телефоном директори департаментів Загальних справ та Державної Варти. До шостої ранку в МВС були готові проекти наказів, інструкцій та іншої документації, а об одинадцятій дня міністр з відповідними проектами указів, як було домовлено, прибув до гетьмана. Проте у приймальній залі до гетьманського кабінету він несподівано дізнався, що за ніч П.Скоропадський передумав й вирішив оголосити військовий стан і вже дав відповідні розпорядження на місця та особисто військовому міністрові О.Рогозі й начальникові Генштабу О.Сливинському, який і сам був пов'язаний з заколотниками. Невдовзі з Харкова і Кам'янця-Подільського вже надішли телеграми про зіткнення губернаторів з корпусними командирами.

Тим часом, у Києві в ніч на 6 листопада було заарештовано близько ста осіб, у Харкові розгромлено профспілку металістів, а 6 листопада гетьман видав наказ про запровадження військового стану на Волині (до цього, ще 22 жовтня на Харківщині було введено надзвичайний стан). 7 листопада 1918 р. наказом по МВС, Одеське міське отаманство було оголошено у стані надзвичайної охорони³⁶. Окрім цього, о 6 год. 5 хв. у ніч з 8 на 9 листопада військовий стан було запроваджено на Катеринославщині, Поділлі, Херсонщині (без Одеси) та у Таврійській губернії (у повітах: Дніпровському, Мелітопольському, Бердянському та у міському отаманстві Миколаїва)³⁷. Відтак усю повноту влади було надано відповідним командирам корпусів: у Катеринославській губ., Мелітопольському та Бердянському пов. Таврійської губ. – командирові VIII корпусу, в Херсонській губ., Дніпровському пов. Таврійської губ., в міському отаманстві Миколаїва – командирові III корпусу і в

³⁶ *Державний вістник*. 1918. 9 листопада.

³⁷ Там само.

Подільській губ. – командирові II корпусу³⁸. У 00 год. 05 хв. у ніч з 11 на 12 листопада 1918 р. військовий стан було запроваджено на Чернігівщині, Київщині (з приєднаними до них повітами й з столичним отаманством) та Полтавщині³⁹. Уся повнота влади в них відтоді належала відповідним командирам корпусів в їх корпусних районах: на Чернігівщині – командирові V корпусу, на Київщині зі столичним отаманством – командирові IV корпусу, на Полтавщині (за винятком приєднаних повітів Харківської губернії) – командирові VI корпусу⁴⁰.

Отже, уся повнота влади у вищевказаних губерніях переходила від старост до рук комендантів корпусів, яким надавалися права командуючих окремими арміями⁴¹. Проте армії ті та корпуси існували переважно на папері й були лише частково сформовані, реальні ж частини вже були залучені до протигетьманської змови. Ситуацію дещо стримували німці, але запеклі локальні бої вже почалися. Водночас, поряд з утиском діяльності партій соціалістичного спрямування, гетьманська влада не квапилася скликати Сойм, вирішити земельне питання (хоча б в обсязі заявлених П.Скоропадським 25 десятин) тощо, а отже село залишалося без землі й чим далі нарощувало протестні сили. Громадянська війна в Україні ставала дійсністю.

За нових умов П.Скоропадський, прагнучи уникнути розпаленню внутрішньоукраїнської громадянської війни, а також, очевидно і через тиск соціалістів-міністрів реформованого на короткий час уряду Ф.Лизогуба, що за кілька днів впаде, а також через неприховані ультиматуми німців звільняє з тюрем відомих діячів опозиції С.Петлюру,

³⁸ *Відродження*. 1918. 9 листопада.

³⁹ *Державний вістник*. 1918. 12 листопада; ЦДАВО України, Ф. 1325, Оп. 1, Спр. 6, Арк. 29–30.

⁴⁰ *Державний вістник*. 1918. 12 листопада.

⁴¹ Українська Держава поділялася на вісім військових округ, які відповідали територіально армійським корпусам: 1-й (Волинський), 2-й (Подільський), 3-й (Херсонський), 4-й (Київський), 5-й (Чернігівський), 6-й (Полтавський), 7-й (Харківський), 8-й (Катеринославський).

М.Порша, Ю.Капкана та інших соціалістів. Врешті-решт 12 (9-го за ст. ст.) листопада 1918 р. за наказом П.Скоропадського міністр юстиції А.В'язлов звільняє С.Петлюру на «слово чести», що той не братиме участі в заколоті й повстанні проти гетьмана. Тоді ж департамент Державної Варти МВС лаконічно повідомляє у штаб німецького верховного командування в Україні: «Петлюра та його спілники звільнені»⁴². Насправді того ж дня, по обіді С.Петлюра зустрівся з В.Винниченком, А.Макаренком та іншими тими, як пише М.Шаповал, що «тільки що відпущені з тюрми». На зустрічі також були присутніми провідники УДХП С.Шемет та М.Міхновський, які виступили за «якесь порозуміння з гетьманом». Засідання пройшло у галасі та суперечках, а після його закінчення, як стверджує М.Шаповал, «Петлюра підійшов до Винниченка і сказав йому: «Іншої дороги нема, як повстання». Винниченко відповів: «Все готове! Хочете з нами?...» Петлюра погодився»⁴³. В.Винниченко також повідомив С.Петлюрі, що Січовики вимагають визнати його командувачем повстанського війська й той одразу подався у Білу Церкву до заколотників, аби очолити збройний виступ проти П.Скоропадського.

Україна швидкоплинно запалювалася смертельною пожежею. У Луганську місцеві більшовики готували путч з метою захоплення патронного заводу й міста, який було ліквідовано завдяки введенню з території Дону загону уланів Добровольчої армії, яких невдовзі змінили німецькі підрозділи, терміново вислані з Катеринослава. На Правобережжі проти гетьманської влади повсюдно активізували свою збройну діяльність не лише більшовики, ліві бундівці, ліві українські соціал-демократи та соціалістично-революціонери, а й помірковані українці-самостійники, що стали поводити себе зухваліше після звільнення С.Петлюри та його соратників. До цього ж часу почалося бродіння у німецьких військових частинах. Тоді ж виявилися нові

⁴² ЦДАВО України, Ф. 1216, Оп. 1, Спр. 81, Арк. 26.

⁴³ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія..., С. 50.

хвилювання серед київського робітництва, а гетьманські урядовці почали усвідомлювати сумнівність надійності німецької столичної залози. Паралельно заколотники спланували намір здійснити антирежимний збройний вибух у середині міста. Проте у Києві у них було надто недостатньо військової потуги. Відтак виникла ідея перевести з Білої Церкви до столичного розташування Окремий загін Січових стрільців (ОЗСС), що мав стати ударною силою заколотників. Ідею цю гетьманові порадив начальник Генштабу полк. О. Сливинський. П.Скоропадський, зі свого боку, порадився з цього приводу з міністром внутрішніх справ В.Рейнботом, який здавна підозрював О.Сливинського та Січовиків у співучасті в антигетьманській змові. З метою виграти час для збору довідок у більш надійних осіб, міністр відповів гетьману, що вважає за необхідне, перш за все, добре обладнати приміщення для ОЗССівців, аби не повторилася історія з солдатськими заворушеннями через те, що касарні виявилися з дахами, що протікають, виламаними вікнами чи зруйнованими печами⁴⁴. Тож передислокацію «троянського коня» Січовиків було відкладено.

Тим часом чутки про заколот проти П.Скоропадського вже ширилися усім Києвом та країною. В.Винниченко та М.Шаповал навіть вимушені були спростовувати їх на скликаному есефами офіційному засіданні УНС, називаючи їх авантюристичними та провокаційними. Такі ж відповіді В.Винниченко дав і начальникові Штабу німецьких військ в Україні В.фон Гренеру та німецькому консулові Е.фон Тіллю, які ввечері (о 20 год.) 12 листопада викликали його до себе і попередили про неприпустимість виступів проти гетьмана та його режиму. Що ж до питання скликання на 17 листопада 1918 р. Національного конгресу, то змовники вирішили здійснити виступ за будь-якого рішення Національного конгресу щодо легітимності гетьмана та його режиму, що, у свою чергу, сприяло рішенню П.Скоропадського заборонити проведення Конгресу і схилитися до необхідності заручитися підтримкою офіцераства та «білої»

⁴⁴ Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании... С. 114.

Росії (видати Грамоту про федерацію, яка, однак згодом послужила ідеологічною підпоркою повстання і була однією з головних помилок гетьмана).

Міркування ж П.Скоропадського з цього приводу, як він сам згадував, були такими: «Ще ранком (13 листопада 1918 р., коли на Раді Міністрів розглядалося питання про можливість допущення проведення Національного Конгресу) я отримав увідомлення, що було розкрито весь заколот повстання при арештові начальника частини моєї охорони, полковника Аркаса. З його повідомлення вияснилося, що конгрес конгресом, а повстання все одно вибухне. Ясно, що тут ніякі зміни у складі конгресу не змінили б стану, а разом з тим я боявся, що, ставши на шлях поступок, мені доведеться зробити їх цілу низку, причому я буду у руках людей, які (для мене не було ніякого сумніву) поведуть Україну до загибелі. Інше рішення було – рішуче закрити Конгрес і обпертися у Києві на всі ті офіцерські формування, про які я говорив вище, а якщо доведеться, то оголосити загальну мобілізацію... Я вирішив обпертися на російський офіцерський склад і на свою Сердюцьку дивізію, на котру я за всіх умов розраховував. Для офіцерства російського складу я повинен негайно оголосити федерацію, позаяк мені вуха прожужали, що, якщо це буде зроблено, то весь офіцерський склад стане горою, заради Росії, за гетьманську Україну»⁴⁵. Тож 13 листопада Рада міністрів заборонила Конгрес, оголошений до скликання Українським національним союзом. Шляхів до примирення чи можливих кроків до поступок вже не було. Того ж дня організатори збройного виступу призначили «засідання повної Президії Національного Союзу». На засіданні «було доложено про підготовку повстання». План збройного виступу підтримали: центральна течія есерів, Селянська спілка, есдеки та самостійники-соціалісти. Есефи ж заявили, що їхня партія виступає «принципово проти, але не буде перешкоджати і перечити»⁴⁶. У підсумку присутні усвідомили невідворотність

⁴⁵ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. К.; Філадельфія, 1995, С. 305, 308.

⁴⁶ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія..., С. 59.

збройного виступу проти гетьманського режиму, а тому постановили «попередити всіх членів Національного Союзу, аби по можливості виїхали з Києва, бо в момент нашого виступу на них впадуть репресії»⁴⁷.

Увечері того ж дня, 13 листопада, у будинку Міністерства шляхів (що нині знаходиться за адресою: бул.Т.Шевченка,34), у кабінеті урядовця для особливих доручень О.Стокози зібралися: В.Винниченко, А.Макаренко, Ф.Швець, М.Шаповал, О.Янко, генерал О.Осецький, Ю.Чайковський, полк.В.Тютюнник, полк.М.Аркас, П.Дідущок, О.Мицюк, В.Кушнір, П.Андрієвський, полк. Є.Коновалець та І.Кульчицький. Головував В.Винниченко; протокол не вівся. Нарада без довгих дискусій постановила підняти негайно всенародне повстання проти П.Скоропадського, а представники УПСР та Селянської спілки висловилися за створення революційного уряду у формі Директорії Української Народної Республіки⁴⁸. За попередньою домовленістю лідер Селянської спілки О.Янко запропонував обрати до Директорії В.Винниченка, С.Петлюру та М.Шаповала. Відповідно до такого ж сценарію А.Макаренко підтримав ці кандидатури й закликав проголосувати за них без обговорення. Аж раптом М.Шаповал відмовився від членства, посилаючись на змореність і слабке здоров'я. Натомість О.Янкові він прошепотів на вухо, що його присутність у Директорії дасть їй марку більшовицької й запропонував замість себе самого О.Янка. Проте той також відмовився з причин нібито поганого здоров'я. Тоді М.Шаповал запропонував здивованим колегам включити до складу Директорії Ф.Швеця (від Селянської спілки), надавши право цим трьом членам кооптувати до її складу по одному представникові від залізничників та УПСР, а саме – А.Макаренка та П.Андрієвського⁴⁹. Головою Директорії було обрано фактичного організатора змовницького угруповання й локомотива

⁴⁷ Там само, С. 59.

⁴⁸ *Україна*. 1919. 15–16 листопада.

⁴⁹ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія..., С. 60–61.

підготовчих заходів до повстання, соціал-демократа В.Винниченка. Попри те, що учасниками заколоту було вирішено обирати членів Директорії лише з осіб, присутніх на нараді, до її складу увійшов і С.Петлюра (теж член УСДРП), який кілька місяців перед тим провів у в'язниці і не був безпосередньо причетний до підготовки збройного виступу. Як уже згадувалося вище, С.Петлюру обрали заочно на майже ультимативну вимогу Січових стрільців.

Заколотникам було відомо, що того дня (13 листопада 1918 р.), створена німецькими вояками у Києві Велика солдатська рада, ухвалила рішення про невтручання у внутрішні справи українського народу, а тому на згаданому засіданні в ніч на 14 листопада його учасники остаточно відмовилися навіть розглядати будь-які можливості мирного переобрання влади й затвердили план повстання. Відомо також, що перед цим лідер заколотників В.Винниченко у помешканні заступника міністра фінансів України, соціал-демократа В.Мазуренка зустрічався з більшовиками Х.Раковським та Д.Мануїльським, де й було остаточно домовлено про початок повстання⁵⁰. Крім того, усі учасники тих подій знали, що через протидію Берліна та Відня П.Скоропадський не встиг організувати регулярну армію і коли ці країни зазнали революцій та поразки у світовій війні, влада гетьмана залишилася без надійного захисту.

Прагнучи заручитися підтримкою Антанти, П.Скоропадський змушений був 14 листопада змінити уряд Ф.Лизогуба на русофільський на чолі з С.Гербелем. Вже наступного дня нова Рада міністрів оприлюднила напрямки і завдання щодо своєї діяльності. Питання щодо того, як заручитися підтримкою Української державності з боку проросійської Антанти вже кілька місяців не давало спокою гетьманові та його найближчому оточенню, урядовцям та дипломатам. У цей час (наприкінці жовтня 1918 р.) у гетьманському палаці усвідомлювали, що внутрішньо-державне становище є загрозливим, проте воно ще не

⁵⁰ Винниченко В. Знач. праця, С. 158.

вважалось катастрофічним. Київські владні кола були погано повідомлені про становище Західного фронту Світової війни й не мали чіткого уявлення про подальші геополітичні плани Антанти. Сам же П.Скоропадський 24 жовтня урочисто відзначив півріччя свого гетьманування й перебував у стані, сповненому надій та сподівань (німецькі війська ще перебували в Україні, контакти з Антантою та нейтральними державами поволі налагоджувалися, коаліційний уряд з лівою опозицією якраз того дня було сформовано). «В якому райдужному настрої я був, і здавалось, справи склалися добре», – згадував гетьман про ті миті⁵¹. Принагідно варто зауважити, що ще наприкінці вересня 1918 р. П.Скоропадський говорив досвідченому дипломату І.Коростовцю про своє намагання «утворити державну організацію України й припинити розвиток анархії». «Для цього треба безумовно створити з України цілком окрему державу – не з ненависти до Москви, але з історичної konieczности. Ані союз, ані федерація з Московією – неможливі», – наголошував гетьман⁵². При цьому він зауважив: «Організуючи Україну для самостійного життя, я сповняю свій патріотичний обов'язок супроти моєї Батьківщини, а зовсім не змагаю до особистих цілей і не виконую тих чи інших чужих директив. Але, звичайно, я мушу рахуватися з фактом німецької окупації та зі зобов'язаннями, що були прийняті попереднім урядом Центральної Ради»⁵³.

9 листопада 1918 р., у день, коли у Райхстазі розглядалося питання про позбавлення Вільгельма II права командування армією, німецький імператор давав українському послу Ф.Штейнгелю аудієнцію, під час якої вручив українському послу Вірчі грамоти. Протягом 20–25-хвилинної розмови кайзер розпитував Ф.Штейнгеля «чи Ви твердо стоїте на ґрунті самостійності держави, чи думаете про

⁵¹ Скоропадський П. Знач. праця, С. 291.

⁵² Коростовець І. Переговори в Яссах в 1918 році. *Солуха П. Договір з Московією проти гетьмана Павла Скоропадського*. Чикаго, 1973, С. 294.

⁵³ Там само, С. 294.

федерацію в майбутньому?» тощо. У відповідь посол запевняв Вільгельма II у тому, що Україна тепер стоїть на ґрунті самостійності⁵⁴. Як виявилось, це була остання аудієнція, яку дав Вільгельм II як імператор Німеччини⁵⁵. Того ж дня П.Скоропадський отримав від посла України в Німеччині Ф.Штейнгеля термінове і докладне повідомлення про революцію у Німеччині, позбавлення престолу кайзера Вільгельма II. Тоді ж гетьманові передали й прокламацію опозиційного УНС про скликання ним 17 листопада Українського Національного конгресу, що неприховано означало на намір лівих сил легітимізувати таким чином повалення гетьманського режиму.

Сам П.Скоропадський з цього приводу відверто написав у спогадах: «Нарешті, настало 9 листопада, день, який я завжди вважав останнім днем мого Гетьманства». Тим не менш наступної днини (10 листопада) гетьман у своїй Грамоті «До всіх громадян України» закликав націю до об'єднання в ім'я Батьківщини і спокою, наголошуючи, «що порушати в ці дні звиклий хід державного життя навіть з найкращими замірами було б те саме, що наражати нашу країну на велику небезпеку, а може бути, не дай Боже, і на загибель»⁵⁶. Після цих слів, які за іронією подій виявилися пророчими, гетьман висловив сподівання на розуміння ситуації громадянами, одночасно попереджаючи, що в його «розпорядженню маєтсья достаточо сили, щоб не допустити до жадного порушення державного порядку»⁵⁷. 10 листопада 1918 р., у день, коли у своїй Грамоті «До всіх громадян України» П.Скоропадський закликав націю до об'єднання в ім'я Батьківщини та спокою і у якій ані натяком не йшлося про жодну подобу федерації чи про єдину Росію⁵⁸. Соціаліст й міністр сповідань О.Лотоцький,

⁵⁴ Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми. Торонто, 1971, С. 282.

⁵⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). Мюнхен, 1969, С. 370.

⁵⁶ *Нова Рада*. 1918. 12 листопада (29 жовтня).

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

даючи 18 січня 1919 р. свідчення тій же Верховній слідчій комісії Директорії, згадав, що під час прийняття меморандуму від «Київської Просвіти» в справі аспірацій деяких діячів щодо російської мови, П.Скоропадський «в найрішучіших виразах запевняв нас в своїй вірності українським національним інтересам, і на моє остаточне запитання, чи можемо ми заспокоїти тривожні переживання членів українських «Просвіт», які звертаються до нас з запитаннями, Гетьман одповів: «Я скоріш умру, чим зраджу Україні»»⁵⁹.

Тож, що мало відбутися за ці кілька днів? 11 листопада 1918 р. Німеччина, підписавши у Комп'єнському лісі перемир'я з державами Антанти, фактично оголосила про свою капітуляцію у Першій світовій війні. У новій ситуації збільшується й тиск на П.Скоропадського не тільки з внутрішнього боку, але й із зовнішнього. На середину листопада 1918 р. внутрішня ситуація в Україні вкрай загострилася. Насувалася урядова криза, записка дев'яти міністрів про необхідність зміни юридично-державного статусу країни та її зовнішньополітичної орієнтації поставили державу та її політичну еліту на межу розколу. У ніч з 13 на 14 листопада активні дії розпочала й радикальна соціалістична опозиція, яка створила Директорію. З огляду на події, що склалися, П.Скоропадський опинився між «молотом та ковадлом» історичної круговерті й фактично у патовій ситуації, де кожен крок вів до розпалення внутрішньополітичної пожежі. Один з них гетьман здійснив, коли 14 листопада оголосив Грамоту про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією. Того ж дня він доручив С.Гербелью скласти новий Кабінет міністрів – без германofilів і самостійників та налаштований проросійськи та проантантівськи. Цей уряд мав бути тимчасовим, до з'ясування відносин з Антантою.

У день виходу федеративної Грамоти гетьмана, Директорія у Білій Церкві, підтримана розквартированими в місті Січовими стрільцями, заявила про перебирання верховної влади в країні на себе, необхідність нищення «дошенту» гетьманської влади, а самого П.Скоропадського було

⁵⁹ ЦДАВО України, Ф. 1125, Оп. 1, Спр. 3, Арк. 108.

оголошено «поза законом». Карколомність військово-політичної ситуації потребувала швидких, адекватних і рішучих дій. Виявилось, що ані П.Скоропадський, ані його оточення не були готові до таких різких і, головно, радикальних перемін у вкрай стислий час. Тож колишній бойовий генерал П.Скоропадський фактично розгубився й підпав під вплив русофільської частини свого оточення, яке досить легко навіяло йому віру в те, що за таких умов лише Антанта, а отже, і «біла» Росія (читай – Добровольча армія Збройних сил Півдня Росії та нашвидкуруч сколочені загони офіцерів-добровольців у Києві), стануть на мент запорукою порятунку Гетьманату. Проте, задля цього слід було переглянути статус Української Держави. Як наслідок, 14 листопада гетьман підписав Грамоту про федерацію з Росією, що остаточно позбавило його будь-якої підтримки навіть з боку українських консервативних кіл. При цьому слід взяти до уваги, що у попередній грамоті, виданій П. Скоропадським лише чотири дні перед тим, у словах гетьмана не було навіть і натяку на будь-яку зміну статусу суверенітету Української Держави чи про перспективу певних федералістських тенденцій тощо. Тож, вочевидь, хтось і щось таки сильно й кардинально вплинули на позицію гетьмана і до того ж у доволі стислий відрізок часу...

Між тим гетьманська «федеративна» Грамота допомогла заколотникам підняти над своїм виступом прапор порятунку державності, а також залучити до виступу проти П.Скоропадського помірковані національно-соціалістичні партії (есефів), широкі народні маси (невдоволені до того ж урядовою земельною і соціальною політикою) й відрізати від підтримки свідомих українських громадян та нечисленних консервативних кіл і партій, як от хліборобів-демократів та хліборобів-власників та інших. Як писав В.Винниченко у своєму щоденнику, він певний час й сам не сподівався на успіх перевороту, однак саме Грамота про федерацію надала йому (переворотові) потужну підтримку серед широких народних кіл, що вилилася у повноширне повстання проти влади, яка до того ж, не вирішивши

соціальних проблем, ще й «зрадила» державницьку українську справу.

Тим часом 15 листопада 1918 р. командир Січовиків Є.Коновалець відвідав П.Скоропадського й вимагав відкрити Грамоту, скликати Національний конгрес, який планував провести УНС, розформувати офіцерські дружини і перевести ОЗСС з Білої Церкви до Києва. У відповідь він гарантував докласти усіх зусиль для того, щоби Конгрес не виступив проти гетьмана. Фактично – це був ультиматум. П.Скоропадський відмовився. Та чи був тоді у гетьмана інший вихід? Вочевидь, що – ні. І однією з причин такої безвиході стало підписання В.Винниченком за день до цього (14 листопада) відозви до населення, в якій Директорія вже оголосила початок всенародного повстання проти «антинародного, антиукраїнського режиму гетьмана П.Скоропадського» і закликала усіх чесних громадян, як українців, так і неукраїнців, «стати збройною дружною силою проти ворогів і злочинців народу»⁶⁰. 15 листопада, саме коли Є.Коновалець висував П.Скоропадському умови почесної капітуляції під соусом удаваного компромісу, вже С.Петлюра, оголосивши себе головним отаманом (головнокомандуючим) Республіканського війська, власним Універсалом скасовував усі накази гетьмана по війську, а армійським частинам було запропоновано перейти на бік заколотників. Більше того, самого П.Скоропадського було визначено як узурпатора та зрадника й поставлено «поза законом за головний державний злочин проти самостійної Української Народньої Республіки»⁶¹. Того ж дня повстанцями було мобілізовано та озброєно 30 тис. селян⁶². 16 листопада С.Петлюра закликав народ до всезагальної боротьби проти гетьмана⁶³, а наступного дня П.Болбочан у своєму наказі №3 про становище на Лівобережжі підтримує накази

⁶⁰ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Збірник документів і матеріалів. Т. 2. К., 2006, С. 374–375.

⁶¹ Там само, С. 375.

⁶² ЦДАВО України, Ф. 1429, Оп. 5, Спр. 6, Арк. 12.

⁶³ ЦДАВО України, Ф. 3809, Оп. 1, Спр. 16, Арк. 7.

С.Петлюри, визнаючи його головним отаманом й проголошуючи підконтрольні йому губернії у підпорядкуванні влади Директорії УНР. Чи міг Є.Коновалець, у випадку гіпотетичної згоди П.Скоропадського на його умови, дотримати свої зобов'язання перед гетьманом за таких умов та й чи мав намір їх виконувати? От і гетьман розумів, що – ні.

Тож в Україні склалася патова ситуація – для усіх фігурантів і сил тогочасного історичного менту, позаяк ніхто вже не був в змозі зупинити маховик хаосу та свавілля. У повітрі повіяло запахом крові та смородом трупів, від яких у вождів і вождиків, отаманів й отаманчиків та й просто горлорізів і авантюриків з'явився прикус влади та присмак наживи. То був вітер громадянської війни. Його завивання так терпляче чекали й ті, хто звик бенкетувати на чужому пожарищі: «червоні» росіяни – на півночі, «білі» росіяни – на сході, поляки – на заході, румуни – на півдні тощо. На заклик до розгрому гетьманщини відгукнулися усі: українські соціалісти, російські більшовики і ліві есери, махновці та інші анархісти, російські монархісти й єдинонеділимці, робітники та селяни, різного щибу отамани і просто ватаги волоцюг.

Країну охоплював хаос, а органи державної влади на місцях – ступор і розгубленість. Ось як, наприклад, змальовував становище на Катеринославщині у листопаді 1918 р. сучасник: «З усіх боків горять негасимі багаття влади, і обиватель, хоча і перетворений на громадянина, борсається між ними, втративши голову... Губерніальний староста, він же головнокомандувач – перша влада. Влада ця закликає до вірності київському уряду, а непокірним погрожує карами. Кошовий отаман Воробйов – друга влада, представник Директорії, яка гетьмана оголосила поза законом, а усіх, що підтримують київський уряд – зрадниками. Командир добровольчого корпусу Васильченко – третя влада... Четверта – міська дума, яка гетьмана не визнає, петлюрівців не схвалює, більшовиків побоюється і нічого не робить. П'ята – губерніальний комісар, який нікого ще не завоював і нікому не загрожує, але, треба думати, проявити себе не забариться. Шоста – Цікука

[іронічне зросійщене назвисько Центрального виконавчого комітету КП(б)У. – П.Г.-Н.], що насувається з Квірінгом та Аверінім на чолі. Ця влада взагалі нікого не визнає і норювить розігнати старосту, комісара, корпусного командира, думу і петлюрівців... Отже, «влада влад», кожна з яких вважає себе єдино авторитетною»⁶⁴.

Заколот, власне, як організована й цілеспрямована спроба повалення влади силами військових частин, розпочався з вечора 15 листопада на ранок 16 листопада 1918 р., коли особовому складу ОЗСС (на той момент – 46 старшин і 816 стрільців, які мали в своєму розпорядженні 12 кулеметів та 4 гармати⁶⁵) було оголошено про початок повстання й перехід на бік Директорії. Січові стрільці без зайвих проблем роззброїли Державну Варту та кадри кавалерійського полку, які здалися без бою й о 22-й годині вечора опанували у Білій Церкві місцевою залізничною станцією. Полковник Соколовський повідомляв у Київ телеграмою з Фастова, що Січовики опанували усе місто, в тому числі й залізничну станцію, телефон і телеграф, знезброїли австрійські військові ешелони, відбирають коней та усе спорядження. При цьому службовці залізниці надавали їм усяке сприяння й заготовляли рухомий склад потягів. Багато ж стрільців роз'їхалися по селах агітувати⁶⁶. Водночас з ССами, з Бердичева до Білої Церкви потягом вирушила оперативна частина та гарматна батарея Окремого Чорноморського коша⁶⁷.

Як бачимо, простежуються усі юридичні ознаки збройного, заздалегідь організованого виступу військовослужбовців проти існуючої влади, уряду, яким вони присягали на

⁶⁴ *Придніпровський край*. 1918. № 6611.

⁶⁵ Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Чикаго, 1969, С. 135.

⁶⁶ ЦДАВО України, Ф. 1216, Оп. 1, Спр. 250, Арк. 19.

⁶⁷ 26 серпня 1918 р. гетьман затвердив Положення «Про Чорноморський козацький кош». Соціальною базою нової військової частини стали представники заможних верств населення України. Кош комплектувався за круговою порукою й по рекомендації старшин. Основою кошу стали 12 пластунських сотень.

вірність. Отже, це не був виступ на підтримку народного повстання, це був добре й давно спланований військовий заколот (путч), який спричинив собою вибух народного повстання, а по суті – анархізацію народних мас, безлад і поширення отаманщини. У ході здійснення перевороту його речники досить вдало використали гетьманську Грамоту про федерацію з Росією від 14 листопада, невирішеність земельного питання, міжнародну військово-політичну обстановку (зокрема, розлад німецько-австрійських військ унаслідок поразки Австро-Угорщини у війні і революцію в Німеччині) тощо. Заколотники не відчували нестачі озброєння. Його у великій кількості було перевезено з Росії і надано німцями, у тому числі й 2 млн. марок на підготовку нового (соціалістичного) військового перевороту⁶⁸ [5, с.26; 60, с.131, 150].

Далі ж маховик подій розвивався блискавично і, як відомо, у другій половині дня суботи 14 грудня 1918 р. гетьман П.Скоропадський зрікся влади власноручним актом⁶⁹ [8; 47; 49; 55; 56]. Акт зречення влади П.Скоропадський написав у номері-помешканні турецького посла в київському готелі «Паласт», де він знайшов сховок. У ніч на 15 грудня уся столиця України опинилася під владою республіканців. Українська Держава у формі Гетьманату припинила своє існування⁷⁰. В Україні було відновлено Українську Народну Республіку на чолі з Директорією, а за спинами її отаманів Лівобережну Україну з півночі вже

⁶⁸ Вислоцький І. Гетьман Павло Скоропадський. Торонто, 1940, с. 26; Революція на Україні по мемуарам бельх. М.; Л., 1930, С. 131, 150.

⁶⁹ *Відродження*. 1918. 15 грудня; *Мир*. 1918. 15 декабря; *Наше путь*. 1918. 15 декабря; «От власти отказываюсь» (Документы о гетманщине из архива Харьковского губернского старосты). *Летопись революции*. 1924. № 2 (7); Отречение гетмана. *Киевская мысль*. 1918. 15 (2) декабря.

⁷⁰ Між тим більшовицький Тимчасовий робітничо-селянський уряд України видав відозву до робітників, селян і червоногвардійців, закликавши їх повстати на боротьбу проти ворогів влади Рад, а Директорію, В.Винниченка та С.Петлюру було звинувачено у «зраді трудящих». Відозву підписали члени «уряду»: Г.Пятаков (голова), В.Затонський, Артем (Ф.Сергєєв), Е.Квірінг, В.Аверін (члени) та І.Кудрін (управляючий справами).

опановували «червоні» війська російсько-більшовицьких окупантів, зі сходу ж – гострили багнети «білі» російські загарбники...

Hai-Nyzhnyk P.,

DIRECTORY UPRISING: WHO AND WHEN PLANNED THE ANTI-HETMAN INSURGENCY OF 1918

The article covers the course and circumstances of the planning and preparation of the armed uprising of the Directory against the regime of P.Skoropadskyi in the autumn of 1918, which soon led to the fall of the Ukrainian State.

Keywords: putsch of the Directory, UNR, Ukrainian State, Hetmanate